

युद्ध कथामा जाति, क्षण र पर्यावरण

डा.विष्णु न्यौपाने

उपप्राध्यापक

नेपाली विभाग, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं, नेपाल

Email: neupanesmc@gmail.com

Article History

Received

5th April, 2022

Revised

14th May, 2022

Accepted

28th June, 2022

लेखसार

प्रस्तुत आलेख समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा माया ठकुरीको युद्ध कथाभित्र रहेका जाति, क्षण र पर्यावरणको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यसका लागि प्रस्तुत कथामा रहेको सामाजिक पर्यावरण तथा आख्यान (कथानक, पात्र, परिवेश) र समाजको सम्बन्धलाई केलाइएको छ । समाजशास्त्री हिपोलाइट एडल्फ तेन (टेन) को समाजशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत प्रजाति, क्षण र पर्यावरणलाई यस कथाको विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । सामग्री सङ्कलनका क्रममा माया ठकुरीको आमा ! जानुहोस् (२०६४) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत युद्ध कथालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा र कथाहरूबारे गरिएका समीक्षा, समालोचना र शोधप्रतिवेदनलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिएर गुणात्मक विधिबाट विषयको विश्लेषण गरिएको छ । युद्ध कथामा प्रस्तुत गरिएको जातिगत विविधताको अवस्थाका बारेमा केलाउने काम जाति शीर्षक अन्तर्गत गरिएको छ । यस कथामा प्रस्तुत भएका समकालीन नेपाली समाजको मूल्य, मान्यता, संस्कार, संस्कृति लगायत राजनीतिक घटनालाई क्षण शीर्षकभित्र राखेर अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैगरी पर्यावरण अन्तर्गत समाजको भौतिक तथा प्राकृतिक पर्यावरणका साथै सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक पक्ष पनि समेटिएको छ । भिन्न सामाजिक, भौगोलिक परिवेशबाट लिइएका पात्रहरूले शिक्षा र चेतनाको आलोकबाट ओझेल परेर गरिवी, शोषण, अन्याय एवम् अन्धविश्वासको अँध्यारो पर्दाभित्र अत्यन्त दुःखद र कष्टपूर्ण जीवन जिउन बाध्य भएको अवस्थालाई कथाले अभिव्यञ्जित गरेको छ । तत्कालीन आर्थिक, सामाजिक यथार्थताको झलक प्रस्तुत गर्न सफल यस कथाको समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस आलेखको मूल अभीष्ट रहेको छ । प्रस्तुत कथामा हिपोलाइट तेनले अघि सारेको समाजशास्त्रीय मान्यता भित्रका जाति, क्षण र पर्यावरणको सशक्त प्रयोग भएकाले समाजशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले प्रस्तुत कथा अत्यन्त उपयोगी रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्घुलित, त्रितत्व, पहिचान, समाजशास्त्र, संस्कृति, सीमान्तीकृत ।

विषय परिचय

माया ठकुरी (वि.सं. २००५ असार १८, जुलाई २, १९४७) आमनेपाली समाजका पीडा, व्यथा र गाथालाई आफ्नो कथाको विषय बनाउने कथाकार हुन् । यिनी जीवन र समाज विचको अन्तर्सम्बन्धबाट सिर्जित समस्यालाई गम्भीरताका साथ अवलोकन गरी आफूभित्रको समयचेतनालाई अभिव्यक्त गर्ने नारी कथाकार हुन् (श्रेष्ठ, २०७०, पृ. २१८) । यिनका कथामा समकालीन समाजको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गरिएको छ । *आमा ! जानुहोस्* कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत युद्ध कथा कथाकारले विशेषतः वि.सं. २०५० को दशकको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक पक्षलाई समेटेर यो कथा लेखेकाले यसको समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसैले समकालीन नेपाली समाजमा विद्यमान विभिन्न सामाजिक क्रियाकलाप र भत्कँदो पारिवारिक सम्बन्ध यस कथामा उपस्थिति रहेको छ । त्यसैले प्रस्तुत कथा समाजशास्त्रीय विश्लेषणअन्तर्गत प्रजाति, क्षण र पर्यावरणका दृष्टिले केकस्तो छ भन्ने जिज्ञासालाई यस लेखको मूल समस्या बनाइएको छ । समस्याकथनमा उठाइएका प्रश्नको समाधान खोज्नु प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य हो । नेपाली समाज विविधताले भरिपूर्ण छ तर यस अध्ययनमा नेपाली समाजमा विद्यमान सबै विविधता : सामाजिक संरचना, सामाजिक इतिहास, सामाजिक मनोविज्ञानको चर्चा नगरी प्रस्तुत कथामा चित्रित सामाजिक पर्यावरणलाई हिप्पोलाइट एडल्फ तेनको 'जाति, क्षण र पर्यावरण' सम्बन्धी सिद्धान्तका आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रले साहित्यमा व्यक्त सामाजिक चेतना र लेखकले भोगेको सामाजिक आधारका सम्बन्धका बारेमा अन्वेषण गर्दछ । त्यसैले साहित्यिक कृतिको अध्ययनका क्रममा साहित्य र समाजविचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई केलाउने काम साहित्यको समाजशास्त्रले गर्दछ । साहित्यकारले समाजमा विद्यमान प्रजातिका गुणहरू आफ्नो कृतिमा प्रस्तुत गर्दछ । तत्कालीन समाजका व्यक्तिहरूका जीवन भोगाइ र अनुभवहरू पनि कृतिमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । त्यसैगरी साहित्यकारले आफ्नो रचनामा वैयक्तिक अनुभवका साथै तत्कालीन समाजका घटनाक्रमलाई पनि उल्लेख गरेको हुन्छ । प्रस्तुत आलेखमा कथाकार माया ठकुरीको युद्ध कथामा समाजशास्त्री तेनको प्रजाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी मान्यता कसरी आएका छन् भन्ने कुरालाई आधार मानेर यस कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

माया ठकुरीका कथाहरूको सन्दर्भ र उनका कथामा प्रयुक्त क्षण, जाति र पर्यावरणबारे समीक्षात्मक टिप्पणीहरू भएका छन् । यसको सङ्क्षिप्त विवरण निम्नअनुसारको छ :

प्रधान (२०४८) ले माया ठकुरीका कथाहरू नेपाली पृष्ठभूमिमा आधारित छन् र ग्रामीण समाज र त्यहाँका जीवन नै यसमा समेटिएका छन् जुन यथार्थ भोगाइभन्दा भिन्न छैनन् भनी क्षण, जाति र पर्यावरणको सङ्केत गरेका छन् । आचार्य र अन्य (२०५४) ले माया ठकुरीका कथामा ग्रामीण जीवन र सहरीया जीवन विचको द्वन्द्व प्रस्तुत गरी जातिको सङ्केत गरेका छन् । गुरागाईं (२०५८) ले माया ठकुरी नारी समस्या, पारिवारिक समस्या, बालमनोवैज्ञानिक र बालशोषण, नारीशोषण, आर्थिक असमानता, सामाजिक रुढीवादी मान्यताको विरोध गरेकाले उनी सामाजिक लिङ्गभेद विरोधी, सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् भनी ठकुरीका कथाको क्षण, जाति र पर्यावरणको चर्चा गरेकी छन् । पाठक (२०६५) ले माया ठकुरीले समाज र परिवारका विविध यथार्थ घटनाहरू विषयवस्तुका रूपमा रहेकाले अधिकांश कथाको

वातावरण दुःखद, निराश र भयानकसमेत रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । पाण्डे (२०६७) ले माया ठकुरीका कथामा प्रयुक्त नारीपात्रहरूले मानवजीवन र मूल्यसँग केकस्ता कुराहरू गासिएका छन्, नारीपात्रले नेपाली नारीको चरित्र के कसरी प्रतिबिम्बित गरेका छन् भन्ने कुराको उल्लेख गरेकी छन् भनी क्षण, जाति र पर्यावरणको सङ्क्षिप्त विवेचना गरेकी छन् । पोखेल (२०७३) ले माया ठकुरीले नेपाली समाजमा नारीको आर्थिक अवस्था अति नै नाजुक भएकोले उनका कथामा प्रयुक्त नारीपात्रले नेपाली नारीको चरित्रलाई प्रतिबिम्बित गरेकी छन् भन्दै कथामा प्रयुक्त क्षण, जाति र पर्यावरणको सामान्य उल्लेख गरेकी छन् । डाँगी (२०७४) ले माया ठकुरीको सामान्य परिचय दिँदै यिनका कथाहरूमा प्रजाति, क्षण र परिवेशमा हेर्ने काम गरेका छन् । भट्टराई (२०६५) को परिवारलाई प्रबल बनाउने तत्वहरू : प्रेम, स्नेह, विश्वास र निःस्वार्थता प्रतिदिन खिड्दै गएको यो संस्था अत्यन्तै कमजोर भएको तथ्य यी कथाले बताउँछन् भनेका छन् । घिमिरे (२०६५) को माया ठकुरीको बहुआयामिक व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त परिचय दिँदै पीडा, प्रताडना र पीरैपीरको मर्मस्पर्शी उद्घाटन र त्यसमा कलासंयोजन नै उनको कथकारिताको वैशिष्ट्य हो भनेका छन् ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यको समीक्षामा माया ठकुरीको कथात्मक प्रवृत्ति चर्चा गर्ने क्रममा ठकुरीले सामाजिक विषयवस्तु प्रस्तुत गरेकी, युद्ध कथाको विषयवस्तु समाजबाट लिइएको तथा यस कथालाई समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिने कुराको उठान गरिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत आलेखमा यस कथाको समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिनु सान्दर्भिक महत्वपूर्ण र औचित्यपूर्ण ठहरिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत आलेखमा युद्ध कथामा प्रस्तुत युग, क्षण र पर्यावरणको पहिचान गरी समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य प्राप्तिका लागि यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतहरूबाट सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाका आधारित प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा कथाकार माया ठकुरीको युद्ध कथालाई लिइएको छ । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा माया ठकुरीको कथात्मक विशेषता, युद्ध कथाको विश्लेषण र साहित्यको समाजशास्त्रमा आधारित पुस्तकालय र निजी सङ्ग्रहमा सङ्कलित जर्नल, पत्रपत्रिका, शोधग्रन्थ, समालोचनात्मक पुस्तकका साथै अनुसन्धानमूलक लेखहरूको सङ्कलन, लेख, अनुसन्धान प्रतिवेदन तथा अनलाइन अध्ययन सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपर्युक्त लिखित विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी सङ्कलित सामग्रीलाई तेनको 'जाति, पर्यावरण र क्षण' सम्बन्धी सिद्धान्तको प्रयोग गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा व्याख्यात्मक, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोगबाट निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक ढाँचा

मानव विकासको महत्वपूर्ण उपलब्धि समाजको निर्माण हो । एउटै रहनसहन, धर्म आदि कुरा अँगाल्ने, एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूहलाई समाज भनिन्छ (पोखरेल र अन्य, २०६५, पृ. १३०५) । यसरी यही समाजसितको मानिसको सम्बन्ध तथा विभिन्न सामाजिक क्रियाकलापजस्तो आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्धको वैज्ञानिक तथा वस्तुगत अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई समाजशास्त्र भनिन्छ (भारद्वाज, सन् १९८८, पृ २८०) । कुनै पनि साहित्यिक रचनालाई सामाजिक सन्दर्भबाट हेर्ने प्रयत्न नै कृति वा रचनाको समाजशास्त्रीय अध्ययन हो । हरेक साहित्यिक कृतिको कुनै न कुनै सामाजिक पृष्ठभूमि अवश्य हुन्छ । रचनाकार कुनै न कुनै समाजको सदस्य हुने भएकाले रचनामा सामाजिक प्रभाव पर्नु

स्वाभाविक हुन्छ । नेपाली कथामा पनि युगीन समाजका मूल्यमान्यता, रीतिरिवाज, संस्कृति, राजनीति आदिको प्रभाव परेको देखिन्छ । आफ्नो समाज, संस्कृति, रहनसहन र समकालीन राजनीति वा सामाजिक मूल्यमान्यताबाट मुक्त भएर कुनै पनि रचनाकारले कृति रचना गर्न सक्दैन किनभने रचनाकार पनि समाजकै अभिन्न अङ्ग हो । यसै मान्यताका आधारमा कृति र समाजको सम्बन्ध पर्गेल्लु नै कृतिको समाजशास्त्रीय अध्ययनको उद्देश्य हो ।

समाजशास्त्र समाज र सामाजिक मान्छे, सामाजिक संस्थाहरूको अध्ययनको अभिलेख हो । यसले समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न धर्म, जातपात, लिङ्ग, वर्ण र प्रकृतिका मान्छे र उनीहरूको सामूहिक स्वरूपका बारे अध्ययन गर्दछ । यसले उत्पादनका आधारमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थिति र सामूहिक मानसिकतालाई जोड दिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रको प्रमुख आधार प्रत्यक्षवाद हो र यसको उद्देश्य सामाजिक संस्थागत संरचना, पारिवारिक सम्बन्ध, आवादी र यसको बनावटको सिधा प्रतिबिम्बन हो भन्ने एलेन स्विङ्गउडको धारणा रहेको छ (बराल, २०६७, पृ. ६६) ।

साहित्य र समाज दुवै एकअर्काबाट प्रभावित हुने गरेका छन् । सामाजिक जीवनका विभिन्न पक्षहरू : धर्म, संस्कृति, राजनीति आदिको प्रभाव साहित्यमा परेको हुन्छ, भने साहित्यबाट पनि समाज प्रभावित भएको हुन्छ अर्थात् सामाजिक परिवर्तनमा पनि साहित्यको भूमिका देखिने गरेको छ । साहित्यकार समाजमै बसेर साहित्यको सिर्जना गर्छ । साहित्य समाजको अभिव्यक्तिको सूचना भण्डार हो (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. १२५) । साहित्यको समाजशास्त्र एउटा व्यापक विषय हो । यसले मानव र जीवन तथा समाज र जीवनका विविध पाटा, तथ्य, सन्दर्भ र आयामहरूलाई आफ्नो अध्ययनको विषय बनाउँछ । यसबाट मनुष्य तथा समाजका विविध विषय र त्यससँग जोडिएका संवेदनाहरू उद्घाटन हुन्छन् । देश, काल तथा युगीन परिवेशअनुसार मानवीय संवेदनामा परिवर्तन आइरहन्छन् । मानवीय संवेदनामा हुने यो परिवर्तन साहित्यका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्छन् ।

साहित्यिक कृतिमा अन्तर्निहित बहुआयामिक पक्षहरू भूगोल, संस्कृति, इतिहास, धर्म, अर्थ, राजनीति, शिक्षा, मनोविज्ञान आदिलाई समाज सापेक्ष बनाउँदै तिनको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने काम गरिन्छ । यस आधारमा साहित्यको अध्ययन गर्ने परम्परा इसाको अठारौँ शताब्दीमा विको (भिसो) ले होमरका कृतिको अध्ययनका आधारमा ग्रीक समाजको विवेचना गरेदेखि पाश्चात्य समालोचनामा सामाजिक दृष्टिकोण थालिएको मानिन्छ (त्रिपाठी, २०४९, पृ. १४९) । कोम्तेको समाजशास्त्रसम्बन्धी चिन्तनलाई साहित्यको समाजशास्त्रको मूल आधार मानिन्छ । यसको विकासमा भिको, हर्डर र मदाम द स्तान्दलको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

उन्नाइसौँ शताब्दीमा समाज र साहित्यको सम्बन्धको व्यवस्थित र सैद्धान्तिक रूपको अध्ययन फ्रान्सेली दार्शनिक, इतिहासकार, समालोचक तथा निबन्धकार हिप्पोलाइट एडल्फ तेन (सन् १८२८-१८९३) बाट प्रतिपादित समाजशास्त्रीय मान्यता जाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी विचारले समाजपरक समालोचनाको दृष्टिकोणलाई अभै सशक्त र फराकिलो बनाएको छ । यिनले आफ्नो कृति 'अङ्ग्रेजी साहित्यको इतिहास' (सन् १८६४) मा साहित्यको समालोचना जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा गर्न सकिने अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् (क्षेत्री, २०६४, पृ. १७) । यिनले जाति, क्षण र पर्यावरणलाई साहित्य विश्लेषणका आधार मानेका छन् । समाजशास्त्रमा प्रजाति, क्षण र परिवेशको समिश्रणबाट 'मानसिक संरचना' को उत्पत्ति हुन्छ र यसले एउटा दृष्टिकोणको निर्माण गर्दछ (बराल, २०६७, पृ. ६५) । उनले 'जाति, पर्यावरण र क्षण'सम्बन्धी प्रसिद्ध

सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्दै समालोचनामा सामाजिक दृष्टिकोणलाई फराकिलो बनाएको छ (शर्मा र लुइटेल्, २०७२, पृ. १२७)। यिनले हरेक स्रष्टा आफ्नो जाति, आफू बाँचेको परिवेश र युगबाट प्रभावित हुने भएकाले यसको कुनै न कुनै प्रभाव उसको रचनामा पर्ने उल्लेख गरेका छन्। “जाति र समाजका प्रवृत्तिका साथै युग वा समयविन्दुका प्रवृत्तिका आधारमा नै साहित्यको मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ, भन्ने उनी सम्झन्छन्” (त्रिपाठी, २०६५, पृ. २०५)। हरेक साहित्यकार आफ्नो जाति, आफू बाँचेको समय र पर्यावरणबाट अवश्यै प्रभावित हुन्छ र त्यो प्रभाव उसको रचनामा पर्छ। साहित्यकारले आफ्नो साहित्यिक सिर्जनाका लागि समाजबाटै कच्चा सामग्री प्राप्त गर्दछ। साहित्य व्यक्तिगत कल्पनाको उपज नभई समाजको अभिव्यक्ति पनि हो। साहित्यले समाजको सत्य तथा मानसिक सोचाइ पनि अभिव्यक्त गरेको हुन्छ। ऐनाले जुन कार्य गर्दछ साहित्यले पनि त्यस्तै काम गरेको हुन्छ, भन्ने मान्यता उनको रहेको छ (क्षेत्री, २०६४, पृ. १७)। समाजलाई साहित्य सिर्जना गर्ने शक्तिका रूपमा र साहित्यलाई समाजकै दर्पणका रूपमा व्याख्या गर्दै कुनै पनि साहित्यकारले आफ्ना साहित्यिक रचनामा आफू बाँचेको युगको चित्र उतारेको हुन्छ, भन्ने मान्यता उनी राख्दछन्। उनका विचारमा साहित्यिक रचना मूलतः लेखकको सामाजिक प्राकृतिक परिवेशको उत्पादन हो र उक्त परिवेशको विश्लेषणबिना साहित्यिक रचनाको सही मूल्यबोध गर्न सकिन्न। यिनका अनुसार जाति, क्षण र पर्यावरणकै आधारमा समाजका मानिसको चेतना निर्धारण हुन्छ। यसलाई तेनको समाजको अध्ययनका लागि निर्मित त्रिआयाम : जाति, क्षण र पर्यावरण पनि भनिन्छ।

नतिजा र छलफल

कुनै घटना, परिस्थिति वा विषयप्रति आफ्नो विचार वा दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न कथाकारले कथाको रचना गर्छ। यसका लागि कथाकारले कथामा कुनै न कुनै जाति, क्षण र पर्यावरणको चित्रण अवश्य गर्छ। कथाको विषयानुसार कथामा सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, शैक्षिकजस्ता विविध पर्यावरणको चित्रण गरिएको हुन्छ। युद्ध कथामा आफ्नै जाति, क्षण र पर्यावरण छ। युद्ध कथामा चित्रित जाति, क्षण र सामाजिक पर्यावरणको खोजी र यस्तो सामाजिक पर्यावरणको प्रस्तुतिको विश्लेषण यस खण्डमा गरिएको छ।

युद्ध कथाको आख्यान सन्दर्भ

माया ठकुरीको ‘आमा ! जानुहोस्’ कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत युद्ध कथा वि.सं. २०५० को दशकको पारिवारिक अवस्था भल्काउने नेपाली समाजको चित्र उतारिएको छ। कथामा अस्मिताका पतिमा पिता बन्ने इच्छाले दिनप्रतिदिन उग्ररूप लिइरहेको हुन्छ। समाजले पत्नीलाई बाँझी भनेर अनेक शङ्का उपशङ्का गरे पनि यी कुराहरूले अस्मितालाई कति पनि छोएको र प्रभाव पारेको हुँदैन। जुन कुरो सम्भव छैन त्यसको पछि लागेर पीर गर्नु बेकार छ भनी उनी पतिलाई हरतरहले सम्झाउँन लागिन्छन्। हीनताबोधले ग्रसित बनेका पतिमा पत्नीका यी सल्लाह सुन्ने समय नै हुँदैन। उनी त बाबु बन्न हतारिएका, अनेक उपायको खोजीमा लागेका थिए। जति उपाय गरे पनि पत्नीबाट सन्तान नभएपछि उनी पत्नीलाई अस्पताल लगेर जचाउँछन्। डाक्टरले पत्नीमा कुनै खोट देखेन, बरु पतिमै केही दोष छ कि भनी उनैलाई जचाउँने सल्लाह दिन्छन्। अन्त्यमा उसैमा दोष रहेको पाइन्छ। पतिलाई आफूमा दोष रहेको कुरा समाजका सामु देखाउन र बताउन सङ्कोच हुन्छ। समाजका अगाडि आफ्नो गल्ती ढाकछोप गर्न उनले साधुसन्ध्यासी र तन्त्रमन्त्रको शरणमा पुग्छन्। साधुमहाराजको कुरामा उनले पूर्णविश्वास गरी पत्नीलाई लिएर तन्त्रमन्त्र गर्न साधुकहाँ लैजान्छन्। पत्नी यी तन्त्रमन्त्रका कुरामा विश्वास गर्दिनन् तैपनि पतिकै लागि भए पनि उनी साधुमहाराजकहाँ

गइदिन्छन् । दुई-तीन दिनसम्म साधुमहाराजले उपचारको नाममा उनीप्रति गरेको व्यवहार उनलाई ठिक लाग्दैन । सो कुरा उनले पतिलाई बताउँछन् । पतिले यी कुराको कुनै वास्ता गर्दैनन् । साधुकहाँ जाने क्रम र जानुपर्ने क्रम बाक्लै जाँदैन । यसै क्रममा एकदिन कार्यालयबाट चाँडै फर्किएर साधुमहाराज कहाँ जान तयार भएर पत्नीलाई पर्खिएर लग्ने बसेका हुन्छन् । पत्नी अस्मिता भने स्कुलबाट घरै फर्किन्छन् । पत्नीले आज किन ढिला गरी भनी कोठामा हेर्दा त उनले लेखेर छाडेको पत्र भेटिन्छ । पत्रमा आफू यसरी पुरुषको सन्तान जन्माउने कारखाना मात्र जसरी पनि पुरुषलाई सन्तान जन्माइदिनुपर्ने साधन बन्न नचाहेकाले बरु घर नै छाडेर गएको विषय उल्लेख गरिएको छ ।

कथामा प्रस्तुत पत्रमा अस्मिताले पुरुषदमन र पुरुषअहम्को ज्वालाले आफू (एउटी नारी) पिल्सनुपरेको यथार्थ बताएकी छन् । उनी त्यस ज्वालामा पतिसँगै जलेकी तर अब जल नसकेकाले, जल नचाहेकाले समाज विरुद्ध खुलेर विरोध गर्न पनि नसक्ने भएकाले आफ्नो पीडालाई पत्रमा उल्लेख गरी पतिलाई छाडी आफू भने अनिश्चित यात्रामा अगाडि बढेकी छन् । पतिले नारीलाई पशुसरह व्यवहार गर्ने, सन्तान उत्पादन गर्ने कारखाना मान्ने, पुरुष इच्छामा नारीहरूलाई खेतमा गोरुभैँ आफ्नो इसारामा नचाउन खोज्ने, नारीलाई भोग्या मात्र ठान्ने, सन्तान उत्पादनको कारखाना मात्र मान्ने र शारीरिक भोगको साधन मात्र ठान्ने हाम्रो समाजको वास्तविक यथार्थ कथामा चित्रित छ । सन्तानप्राप्तिका लागि पतिले आफूलाई बारम्बार महाराज भनिएका साधुकहाँ लाने गरेका, साधुले आफ्नो शरीर शिरदेखि पाउसम्म सुम्सुम्याएर आनन्द लिने गरेका, यी सबै कुरा पतिसामु भन्दा उनले कुनै वास्ता नगरेका, बरु प्रतिदिन साधुकहाँ जान बाध्य बनाएका, साधुले आफूप्रति आशक्ति भाव व्यक्त गरेका, शरीर सुसुम्याएर आनन्द मानेका, पति सन्तान प्राप्तिमा अन्धविश्वासमा रुमलिएका, आफू शिक्षित नारी भएकाले अन्धविश्वासको जालो तोड्न पतिलाई बारम्बार सम्झाएको, पति साधुलाई आफ्नी पत्नीको शरीर सुम्पन पनि तयार भएको एउटा अन्धविश्वासी समाजको वास्तविक प्रवृत्तिको उद्घाटन कथामा गरिएको छ । आफू एउटा कोठामा बन्द भएको, साधुले अस्मिता लुट्ने प्रयास गरेको, आफूले प्रतिकार गरेको तर पतिले आफूलाई परपुरुषको अड्कशायिनी बनाउन खोजेका छन् । आफूजस्तै कैयौं नारीहरू सन्तान प्राप्तिमा नाममा साधुबाट बलात्कृत हुनुपरेको कुरा पत्रमा अस्मिताले बताएकी छन् । सहमतिमा, एकअर्काको सम्मान गर्दै जीवन र शरीर जसरी चलाए पनि हुन्छ तर पतिले आफ्नो पुरुषत्व प्रदर्शनका लागि, आफ्नो स्वार्थसिद्धिका लागि पत्नीलाई दोस्रो-तेस्रोकी भोग्या बनाउन सक्दैन र पाउँदैन पनि । नारीको अस्मिता हुन्छ, नारीको धर्म हुन्छ, नारीको इज्जत हुन्छ, नारीको स्वतन्त्रता हुन्छ तर पतिको अगाडि, पतिको इच्छापूर्तिको लागि नारी जे पनि भइदिनचाहिँ सकिदैन भन्ने वास्तविक तथा क्रान्तिकारी विचार कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कथाकारद्वारा नारीलाई शक्तिकी प्रतिमूर्ति देखाउन शिक्षित र चेतनशील सहभागीको छनोट गरिएको छ । यस कथामा पुरुष सहभागी कमजोर, स्वार्थी, पुरुषत्व देखाउन खोज्ने महत्वाकांक्षी खालका छन् । पुरुष नारीलाई खेलौना जस्तै ठान्दछन् तर शिक्षित नारीले त्यसको प्रतिवाद गरी पुरुषशक्तिलाई कथामा पराजय गरिएको देखाइएको छ । कथामा प्रस्तुत साधुले धर्मको आडमा नारी शरीरलाई उपयोग गर्न खोजी घृणित काम गरेको छ । उसको चरित्रका बारेमा कथामा प्रश्न उठाइएको छ । त्यसको सही जवाफ समाजले तथा आधुनिक शिक्षक युवायुवतीले दिनुपर्ने गराइएको छ ।

युद्ध कथामा जातिको पहिचान र विश्लेषण

कथामा कथाकारले स्पष्ट रूपमा जात उल्लेख गरेको भए त्यसको आधारमा र सो नभए पात्रको शारीरिक बनावट र वंशानुगत स्वभाव, भाषा, संस्कार आदिलाई आधार मान्ने गरिन्छ। साहित्य समाजका जातिहरूको पदचिह्नको आधार मान्ने तेनका विचारमा साहित्य लेखन एउटा व्यक्तिको मात्र काल्पनिक उपज होइन, यो समाजका जातिको प्रभावबाट पृथक रहन सक्दैन। उनका विचारमा लेखकको समकालीन समाजका जाति र उनीहरूको व्यवहार तथा स्वभावका प्रभावबाट साहित्यको सृजना भएको हुन्छ (क्षेत्री, २०६४, पृ. २१)। प्रजातिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय विश्लेषणको प्रमुख आधार मानिन्छ। यसप्रकार तेनले प्रजातिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि एउटा प्रधान विषयका रूपमा लिएका छन्। युद्ध कथामा प्रस्तुत जातिगत साक्ष्यहरू र तिनको विश्लेषण निम्नअनुसार गरिएको छ :

जातिगत साक्ष्यहरू

- साक्ष्य १ कति ससाना कुरामा असन्तुष्टि पोख्छन् यी आइमाईहरू (पृ. १९) ?
- साक्ष्य २ उसलाई उसकी पत्नीले जति नै सम्झाए तापनि ऊ आफ्ना मातापिता, साथीभाइ र नातेदारहरूको अधिनामर्द कहलाउन चाहँदैन (पृ. २०)।
- साक्ष्य ३ उसको घरमा उसका मातापिता, भाइबहिनीहरू सबैले उसकी पत्नीको रूप र गुणको भरपूर प्रशंसा गरेका थिए (पृ. २१)।
- साक्ष्य ४ उसकी पत्नीका विषयमा उसका घरकाहरूले मात्र होइन, इष्टमित्रहरूले समेत जिज्ञासा राख्न थाले (पृ. २१)।
- साक्ष्य ५ तिमीमा सन्तानोत्पत्ति गर्ने क्षमता नै थिएन, त्यो कुरा हामी दुवैलाई थाहा भइसकेको थियो तर तिम्रो निमित्त मैले त्यो कुरो आफूमा सीमित राखें।
- साक्ष्य ६ जब तिमिले मेरो अधि मलिन अनुहार लगाएर आफूसँगै एउटा साधुकहाँ फारफुक गर्नका लागि लैजाने कुरो गरेका थियौं, तब मैले स्पष्ट शब्दमा 'मलाई त्यस्ता साधुसन्ध्यासीमाथि विश्वास छैन' भनेकी थिएँ तर तिमिले मानेनौ (पृ. २५)।
- साक्ष्य ७ त्यस रात त्यहाँबाट घर फर्कदा त्यस्ता ढोंगी साधुसन्ध्यासीप्रति मेरो मनमा कुनै प्रकारको आस्था नरहेको कुरो खुलस्त रूपमा मैले तिमिलाई भनेकी थिएँ। त्यति मात्र होइन, त्यस साधुको मप्रति खराब नियत रहेको छ भन्ने कुरोसमेत मैले तिमिलाई भनेकी थिएँ तर प्रतिउत्तरमा तिमिले मलाई शङ्कालु स्वभाव भएकी आइमाई भनेर आफ्नो रिस प्रकट गरेका थियौं (पृ. २६)।
- साक्ष्य ८ त्यस साधुको आशीर्वादको कारणले गर्दा अनेकौं सन्तानविहिन दम्पतीले सन्तान प्राप्त गरेको उदाहरण मेरो अधि राख्दै ... (पृ. २७)।

साक्ष्यहरूको विश्लेषण

- साक्ष्य १ मा आइमाईहरूमा ससाना कुरामा पनि असन्तुष्टि पोख्ने बानी भएको बताइएको छ। कथामा प्रस्तुत पुरुष पात्रमा स्त्री पात्रप्रति असन्तुष्टि रहेको नेपाली जातिको प्रवृत्ति देखाइएको छ।
- साक्ष्य २ मा मातापिता, साथीभाइ, नातेदार नेपाली जातिका सहभागीमा रूपमा उपस्थित छन्।
- साक्ष्य ३ मा मातापिता, भाइबहिनीहरू नेपाली जातिका सहभागीका रूपमा कथामा उपस्थित छन्।
- साक्ष्य ४ मा घरकाहरू तथा इष्टमित्रहरू नेपाली जातिका सहभागीका रूपमा उपस्थित छन्। यी सबका सबलाई बिहे भएको तीन वर्षसम्म सन्तान हुने लक्षण नदेखी टीकाटिप्पणी गर्न, चासो लिन थालेका छन्। यहाँ नारीलाई सन्तान जन्माउने साधानका रूपमा मात्र लिएका छन्।

- साक्ष्य ५ मा तिमी भनेर पुरुषलाई सम्बोधन गरिएको हो । पतिले पत्नीमा कुनै कमजोरी छ कि भनी जाँच गराएको तर उसका कुनै कमजोरी नदेखिएपछि, दुवैको सल्लाहमा पतिको जाँच गराउँदा उसमा खोटी पाइन्छ । यो कुरा पत्नीलाई थाहा भए पनि पतिको जस्तो सबैलाई उसले भन्दै नहिँडेको, आफूमा मात्र सीमित राखेको एउटा जिम्मेवार पत्नीको भूमिका निर्वाह गरेको सन्दर्भ आएको छ ।
- साक्ष्य ६ मा साधु (सन्यासी) सहभागी जो माटामा पालामा कपासका बत्ती बालेर तन्त्रमन्त्रमा विश्वास गदथ्यो, भ्रारफुक गर्दथ्यो, अन्धविश्वासी थियो त्यस्तो नेपाली जातिको पात्रको चरित्र प्रस्तुत छ ।
- साक्ष्य ७ मा पत्नीले पति सामु साधुले गरेको कुकृत्य र खराब नियत बारे पति सामु भन्दा उसले उल्टै पत्नीमाथि नै शड्का गरेको तथा आइमाई जाति माथि नै दोष थोपारेको छ ।
- साक्ष्य ८ मा सन्तानविहिन दम्पती सहभागीका रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

यसप्रकार युद्ध कथामा नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गर्ने क्रममा ठकुरीले प्रस्तुत कथामा पुरुष र महिला वर्गका विभिन्न सोच र प्रवृत्तिको प्रयोग गरेकी छन् । पुरुष प्रवृत्तिले महिलालाई हेयका दृष्टिले हेर्ने, प्रयोगको साधन मात्र मान्ने, सन्तान जन्माउने कारखाना मात्र ठान्ने प्रवृत्ति कथामा प्रस्तुत छ । यहाँ पतिले र पत्नीलाई सन्तान जन्माउनका लागि, उपचारका नाममा अर्को पुरुष (साधु) सम्म सुम्पने सम्मको घृणित काम गरेका छन् । नेपाली जातिभित्रका विभिन्न प्रवृत्तिका सहभागीहरू कथामा आएका छन् ।

युद्ध कथामा क्षणको पहिचान र विश्लेषण

साहित्यमा युगीन तस्वीर उतारिएको हुन्छ, त्यसैले साहित्यमा साहित्यकार वा कलाकारहरूले भोगेको जीवन अभिव्यक्त भएको हुन्छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययनबाट साहित्यले अभिव्यक्त गरेको युग तथा समयका मानिसहरूको अवस्था अभिव्यक्त गर्दछ (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. १२४) । तेनका अनुसार कुनै निश्चित समयको सामाजिक घटना वा परिस्थितिले साहित्यकारको चेतना प्रभावित भएको हुन्छ, जसलाई साहित्यकारले आफ्नो कृतिमार्फत् व्यक्त गर्दछ । यसप्रकार साहित्यलाई समय तथा युगको प्रतिरूप भन्न सकिन्छ । साहित्यकारले आफू बाँचेको समयको प्रतिबिम्ब साहित्यमा उतारेको हुन्छ, भन्ने कुरा एक शताब्दी र अर्को शताब्दीको तुलना गर्दा थाहा पाउन सकिन्छ । यस्तो भिन्नता हुने कारण समयले मान्छेमा ल्याउने चेतनाले गरेको हुन्छ । तेनले साहित्यिक कृतिको समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययनमा समय तथा क्षण वा युगको अन्वेषणलाई समाजशास्त्रीय अध्ययनको एउटा विषय मानेको पाइन्छ । युद्ध कथामा प्रस्तुत क्षणगत साक्ष्यहरू र तिनको विश्लेषण निम्नअनुसार गरिएको छ :

क्षणगत साक्ष्यहरू

- साक्ष्य १ आधिरात बितिसक्दा पनि उसको आँखामा निद्राले चियाएको छैन (पृ. १९) ?
- साक्ष्य २ नचाहिँदो कुरोमा किन पीर गरिरहनुहुन्छ ? पीर ता मलाई पो लाग्नुपर्ने हो । भए नभएको कुरा मै सुन्नुपर्छ तर जसले जे भने तापनि म त्यस्ता कुराहरू एउटा कानले सुन्छु र अर्को कानबाट उडाइदिन्छु (पृ. १९) ।
- साक्ष्य ३ मलाई सबैले सन्तान जन्माउन नसक्ने बाँझी भन्दैमा मचाहिँ आफूलाई बाँझी ठान्दिनँ । त्यस्तो निरर्थक कुराले मलाई रतीभर पनि छुन सकेको छैन र सक्दैन पनि (पृ. २०) ।
- साक्ष्य ४ जुन कुरो सम्भव छैन, त्यसको पछि लागेर व्यर्थमा किन पीर गर्नुहुन्छ ? जीवनलाई जस्तो रूपमा पाएका छौँ त्यस्तै रूपमा स्वीकार गरौँ र आफ्नो कर्तव्य गर्दै जाऊँ । मलाई तपाईँसँग कुनै प्रकारको गुनासो छैन, न ता आफ्नो वर्तमान जीवनसँग नै असन्तुष्ट छु (पृ. २०) ।

- साक्ष्य ५ मलाई त चिटिक्क परेकी सुन्दर छोरी मन पर्छ । छोरीले बाउलाई धेरै माया गर्छ भन्छन् । बिहे भएको केही दिनपछि उसले कुनै एकान्त क्षणमा पत्नीसँग भनेको थियो (पृ. २०) ।
- साक्ष्य ६ समय बित्दै गयो । बिहे भएको वर्ष दिन उसको र उसकी पत्नीको हरक्षण चखेवाचखेवीको जोडाजस्तै एकअर्काप्रति समर्पित भएर बित्यो (पृ. २१) ।
- साक्ष्य ७ उसको बिहे भएको दोस्रो वर्षबाट चाहिँ आमाले नातिनातिना खेलाउने रहर लागेको कुरो कुरै कुरामा दर्साउन थालेकी थिइन् (पृ. २१) ।
- साक्ष्य ८ उसको बिहे भएको तेस्रो वर्ष पनि बित्न लाग्यो तर उसकी पत्नीमा आमा हुने लक्षण देखिएन । परिवारमा यही विषयमा चर्चा हुन थाल्यो (पृ. २१) ।
- साक्ष्य ९ अन्त्यमा पतिपत्नी दुवैले सल्लाह गरे र स्त्रीरोग विशेषज्ञकहाँ जाँचाउन गए (पृ. २१) ।
- साक्ष्य १० डाक्टरले उसकी पत्नीलाई जाँचेपछि कुनै प्रकारको खोट छैन, समय छ, पर्खिनुहोस् भनी (पृ. २१) ।
- साक्ष्य ११ उसले बारम्बार उसकी पत्नीलाई कर गरेर भए पनि विभिन्न डाक्टर कहाँ जाँचाउन लग्यो (पृ. २१-२२) ।
- साक्ष्य १२ कसैले पनि उसकी पत्नीमा कुनै प्रकारको खोट छ भनेनन्, बरु कतिपय डाक्टरले ऊ स्वयम्लाई नै जाँचाउने सल्लाह दिए । त्यो सुनेर ऊ खुबसँग जड्गियो (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १३ अन्त्यमा उसकी पत्नीले उसलाई सम्झाउँदै भनी, “एकपटक तपाईंले आफूलाई जाँचाउँदा केही नराम्रो हुँदैन । बरु केही कमी छ र औषधि खाएर हुन्छ भने त्यो किन नगर्ने ?” (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १४ जाँचेपछि डाक्टरले उसलाई जुन सूचना दियो, त्यो सुनेर सहसा छानोबाट खसेभै भयो (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १५ यो संसारमा हामीजस्ता असङ्ख्य मानिसहरू छन्, जसका कुनै सन्तान हुँदैनन् तर पनि उनीहरू बाँचिरहेका छन्, आआफ्नो कर्तव्य गरिरहेका छन् । तपाईं पीर नगर्नुहोस् (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १६ तर यो क्षण पत्नीले भनेका शब्दहरू घनभै बनेर उसको छातीमा बज्रभै अनुभव हुन्थ्यो उसलाई (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १७ अन्त्यमा आफ्नो मनोकामना पूर्ण गर्न ऊ साधुसन्त्यासी र तन्त्रमन्त्रको शरणमा पुगेको थियो (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १८ आज पनि सुत्नुभन्दा अघि उसले पत्नीलाई भोलिबेलुका उही साधु महाराजकहाँ जानका निमित्त मनाएर छाड्यो । एक शब्द पनि त बोलेकी थिइन उसकी पत्नी प्रस्ताव सुनेर । आखिर उसलाई पनि सन्तानको मुख हेर्ने रहर थियो नै (पृ. २२) ।
- साक्ष्य १९ मान्दछु, हाम्रो धर्म र समाजको संरचनाअनुसार म तिमी पत्नी कहलाउँछु र तिम्रो हरेक दुःखसुखमा साथ दिनु मेरो कर्तव्य हुन आउँछ तर पति हुनुको उच्चताभाषले तिमिले तिम्रो इच्छालाई सर्वोपरि ठान्यौ (पृ. २३-२४) ।
- साक्ष्य २० जान्दछु पति हुनुको नाताले पत्नीलाई भोग्ने अधिकार समाजले दिएको छ तिमिले तर तिम्रो पुरुष हुनुको श्रेष्ठताले ग्रसित एउटा मानसिक रोगी रहेछौ ।
- साक्ष्य २१ नारीमाथि आफ्नो इच्छा लादेर खेतमा गोरुभै आफ्नो इसारामा नचाउन खोज्यौ तिमिले मलाई तर तिमिले थाहा हुनुपर्ने हो, म पशु होइन मनुष्य हुँ, जिउँदो मनुष्य (पृ. २४) ।
- साक्ष्य २२ समाजले तिमिले नपुंसक भन्ना, नामर्द भन्ना भन्ने भयले सधैं त्रसित छौ तिम्रो तर मेरो विचारमा अनाहकमा समाजसँग त्रसित हुनुपर्ने कुनै कारण छैन, किनभने समाजको निर्माण हामीबाटै भएको हो र हाम्रो मानसिकता नै हाम्रो समाजमा प्रस्टिएको हुन्छ (पृ. २४) ।
- साक्ष्य २३ बितेका वर्षहरूमा तिम्रो जीवनसँगिनी बनेर मैले वरपरका हरेक वस्तुलाई तिम्रै आँखाले हेरेँ, प्रत्येक ध्वनिलाई तिम्रो कानले सुनेँ । तिम्रो खुसी नै मेरो खुसी बन्यो (पृ. २४) ।
- साक्ष्य २४ तिम्रा सबै दुर्बलता र तिम्रो अधुरोपनलाई आफूमा आत्मसात् गरेकी थिएँ मैले । अरूले मप्रति लगाएको लाञ्छना र कटु वचनलाई पनि धर्ती बनेर सहेकी थिएँ मैले । त्यो सब गर्दै मैले केवल तिम्रो निमित्त । कारण तिम्रो मेरो सिउँदोको सिँदुर थियो । अग्नि साक्षी राखेर तिमिले मलाई पाणिग्रहण गरेका थियो । तिमिले मैले मेरो अँजुलीभित्रको सिङ्गो सूर्य ठानेकी थिएँ तर नारीलाई हीनभावले हेर्ने र उसको

- अस्तित्वलाई सदासर्वदा दबाएर राख्न खोज्ने तिम्रो जन्मजात प्रवृत्तिले गर्दा आफ्नो पौरुष प्रमाणित गर्न तिमीले मलाई प्रयोग गर्न खोज्यौ । यस्तो छुद्र मानसिकता र विकृत मनोवृत्ति लिएर कति दिन स्वयम्लाई छल्ल सक्छौ तिमी ? तिमीलाई कुन अर्थमा एउटा साँचो पुरुष भनूँ ? तिमी आफैँ सोच (पृ. २४-२५) ।
- साक्ष्य २५ तिमीले सम्भेका थियौ होला, म तिम्रो शब्दजालमा लटपटिएर सजिलैसँग तिमीले बिछ्याएको जालमा फँस्ने छु, तर म मूर्ख होइन । म एउटा शिक्षित नारी हुँ (पृ. २५) ।
- साक्ष्य २६ पिता हुन नसक्नुको हीनताबोधले गर्दा तिमीभित्र भयानक अन्तर्द्वन्द्व चलिरहेको थियो । सायद आफ्नै पत्नीको अधि पनि आफूलाई पराजित ठान्न थालेका थियौ तिमीले । त्यसै कारण छलकपटको सहारा लिएर भए पनि आफ्नो घृणित मनोकाङ्क्षा पूर्ण गर्ने प्रयत्न गरेका थियौ तिमीले (पृ. २५) ।
- साक्ष्य २७ मैले स्पष्ट शब्दमा 'मलाई त्यस्ता साधुसन्त्यासीमाथि विश्वास छैन' भनेकी थिएँ तर तिमीले मानेनौ । रोई पो हाल्छौ कि... जस्तो गरेर अनुरोध गर्नु तिमिले मेरो अधि । त्यसैले तिम्रो मन राख्ननिम्ति मात्रै म तिमीसँग त्यो साधु बसेको डेरामा गएकी थिएँ । तिमीले दुई दिनसम्म लगातार मलाई त्यस युवा सन्त्यासीकहाँ लग्यौ, जसलाई तिमी स्वामीमहाराज भनेर सम्बोधन गर्दथ्यौ (पृ. २५-२६) ।
- साक्ष्य २८ तेस्रो रात पनि तिमीले मलाई त्यही साधुकहाँ जानका निम्ति आग्रह गरेका थियौ तर मैले तिम्रो आग्रहलाई अस्वीकार गरेकी थिएँ । तिमीले तिम्रो कुरो मनाउनको लागि अनेक प्रकारको अनुनयविनय गरेका थियौ र अन्त्यमा 'ल आज एक दिन मात्र जाऊ, त्यसपछि विचार गरौँला' भनेका थियौ । अन्त्यमा म तिम्रो साथमा त्यस साधुकहाँ जान बाध्य भएकी थिएँ, कारण तिमीले त्यस साधुको आशीर्वादको कारणले गर्दा अनेकौँ सन्तानविहिन दम्पतीले सन्तान प्राप्त गरेको उदाहरण मेरो अधि राख्दै 'मलाई साधुमहाराजप्रति पूर्ण विश्वास छ, उहाँको आशीर्वाद पायौँ भने अवश्य पनि हाम्रो सन्तान हुने छ' भनेका थियौ (पृ. २७) ।
- साक्ष्य २९ म तिम्रो अन्धविश्वासलाई तोड्न चाहन्थेँ । त्यस्तो ढोंगी साधुसन्त्यासीले केही मन्त्र फुग्दैमा कसैले पनि सन्तान प्राप्त गर्न सक्दैन भन्ने कुरामा म पूर्णरूपले विश्वस्त थिएँ । त्यसै कारण मैले तिम्रो साथ जाने निर्णय गरेँ र तिमीसँग गएँ ।
- साक्ष्य ३० त्यस साधुले आफ्ना हातमा केही फूल र अक्षता लियो, मन्त्र उच्चारण गर्दै मतिर हेर्नु अनि ओठमा उही कुटिल मुस्कान छरेर त्यो फूल र अक्षता भएको हात मतिर बढाउँदै बारम्बार मेरो टाउकोदेखि खुट्टासम्म छुन लाग्यो । मैले त्यस साधुको निकटता र उसको स्पर्शलाई पटककै रुचाएकी थिइनँ (पृ. २८) ।
- साक्ष्य ३१ 'तिमीलाई सन्तान चाहिएको छ होइन ? हो, सन्तान नभएकी आइमाईलाई सबैले हेला गर्छन् तर तिमीले कुनै चिन्ता गर्नुपर्दैन । सब ठिक भइहाल्छ ।' त्यस साधुले सकेसम्म आफ्नो स्वर कोमल पारेर भन्यो (पृ. २८) ।
- साक्ष्य ३२ 'लौ त्यो अरक एकै सासमा स्वाट्ट पिऊ' त्यस साधुले एउटा काँचको कचौरा मतिर बढाउँदै भन्यो । पूर्वाभास भन्ने कुरालाई मान्ने पर्दो रहेछ, कारण त्यस साधुले तरल पदार्थ रहेको भाँडो मतिर बढाउनासाथ किन किन मैले कुनै विपत्तिको सङ्केत पाएँ र हठात् उसको हातमा जोडसँग हानिदिएँ । उसको हातबाट कचौरा भुइँमा खस्यो र केही बेरसम्म भनभनायो (पृ. २८-२९) ।
- साक्ष्य ३३ 'डङ्किनी स्त्री ! तँले देवीको प्रसादलाई भुइँमा फालिदिएर देवीको अनादर गरिस् ... तँलाई ...' भन्दै रिसले जङ्गिएर त्यो साधु मतिर बढ्यो । उसबाट उम्कनका निम्ति म ढोकातिर दगुरेँ, तर कस्तो आश्चर्य ! ढोका बाहिरबाट बन्द थियो (पृ. २९) ।
- साक्ष्य ३४ त्यो रात बाटाभरि म तिमीसँग त्यस पाखण्डी साधुको खराब नियतबारे बोल्दै घर फर्केँ । तर तिमी भने केही प्रतिक्रिया नजनाएर चुपचापै मेरो छेउमा हिँडिरहेका थियौ (पृ. २९) ।
- साक्ष्य ३५ त्यस रात तिमीले मेरो अधि जुन प्रकारको लज्जास्पद प्रस्ताव राख्यौ, त्यो सुनेर म स्तब्ध भएकी थिएँ । समाजको अधि आफ्नो पौरुष प्रमाणित गर्नका लागि र आफ्नो दमित इच्छा पूरा गर्नका निम्ति तिमीले आफ्नी पत्नीलाई परपुरुषको अङ्कशायिनी बनाउन खोजेका रहेछौ (पृ. २९) ।

- साक्ष्य ३६ मैले पहिल्यै भनिसकेकी छु, पति हुनुको नाताले आफ्नी पत्नीलाई भोग्ने अधिकार तिमीलाई समाजले पनि दिइसकेको छ तर कुनै पनि स्त्री, त्यो चाहे तिम्री पत्नी नै किन नहोस्, उसलाई तिम्रो इच्छा पूर्ण गर्नका निम्ति परपुरुषको अडकशायिनी बनाउन दिने अधिकार तिमीलाई छैन। यदि छ भन्छौ भने तिमी नारीदेहको व्यापार गर्ने दलाल हौ र दलाल आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्नका निम्ति आफ्नी पत्नीलाई मात्र होइन, आफ्नी जन्मदाता आमालाई समेत परपुरुषको काखमा हुत्याउन पनि पछि पर्दैन (पृ. २९-३०)।
- साक्ष्य ३७ धिक्कार छ तिमीलाई ! तिमी पुरुषको नाममा कलङ्क हौ।
- साक्ष्य ३८ आज बिहान कार्यालय जानुअघि तिमी कति प्रफुल्ल देखिएका थियौ (पृ. ३०)।
- साक्ष्य ३९ आज साँझ जब मनभरि उत्साह बोकेर तिमी मलाई साधुकहाँ आफूसँग लैजाने घर फर्कने छौ तब मेरो यस पत्रले तिम्रो योजनालाई तहसनहस पारिदिने छ (पृ. ३०)।
- साक्ष्य ४० जान्दछु निकै ठूलो आघात पर्ने छ तिमीलाई मेरो यस प्रकारको व्यवहारले। हुनसकछ मसँग बदला लिने प्रण पनि गरौला। मलाई मनपरी सरापौला तर मलाई कुनै कुराको वास्ता छैन। म समाजको अधि तिमीले लगाइराखेको नक्कली मुखौटो च्यातेर तिम्रो असली रूप देखाउने छु। मलाई विश्वास छ, मैले प्रारम्भ गरेको यस युद्धमा अवश्य पनि म पराजित हुने छैन (पृ. ३०)।

साक्ष्यहरूको विश्लेषण

- साक्ष्य १ मा आधिरात भएको तथा त्यस समयसम्म पनि निद्रा नलागेको, चिन्तामा परेको रातको क्षण कथामा प्रयोग भएको छ।
- साक्ष्य २ मा पति-पत्नी दुवैमा एकप्रकारको पीर रहेको बुझिन्छ। पति पत्नीप्रति सन्तान नभएकामा पीर गर्दछ भने पत्नी समाजका अगाडि सांसारिक परिस्थितिको बारेमा स्पष्टीकरण दिँदै, उनीहरूका कतिपय कुरा सुन्दै नसुनी अगाडि बढेको तथा आफू जे छु ठिकै छु भन्ने विचार प्रस्तुत गरेको विषय आएको छ।
- साक्ष्य ३ मा समाजमा सबैले उसलाई बाँझी भन्ने गरेका तर त्यस कुरामा आफूले विश्वास नगर्ने, नमान्ने गरेकी छन्। त्यस्ता नचाहिँदा समाजका कुराले उनमा कति पनि प्रभाव नपारेको तथा पार्न नसक्ने कुरा उनले बताएकी छन्।
- साक्ष्य ४ मा पत्नीले पतिलाई आफू बाचेको क्षणमा सन्तानले स्वर्गको ढोका खोलीदिने विश्वास भए पनि आफू चाहिँ यो विचारभन्दा नितान्त भिन्न भएको धारणा राखी पतिलाई सम्झाउँदै छिन्। जे छ त्यसैमा सन्तोष मान्नु पर्ने तथा जे छैन तथा जे प्राप्त गर्न सकिँदैन त्यसको खोजीमा लाग्नु व्यर्थ छ भन्ने पत्नीको विचार यहाँ व्यक्त भएको छ।
- साक्ष्य ५ मा सहभागीले समाजका अरुले जस्तै छोरीको चाहना गरेको, जसले आफूलाई माया गरोस् भन्ने चाहेको छ। अरुले घोडा चढे भनेर आफू धुरी चढ्ने प्रवृत्ति उसमा छ। आफ्नो कमजोरीपना ख्यालै नगरी उसले अरुको जस्तै खुसी खोजेको छ।
- साक्ष्य ६ मा बिहे भएको एक वर्षसम्म पतिपत्नीविच कुनै मनोमालिन्य नभएको तथा उनीहरू हासीखुसी, रमाइरमाइ जीवन बिताइरहेको क्षणको सन्दर्भ आएको छ।
- साक्ष्य ७ मा जुनसुकै बुढाबुढीलाई पनि नातिनातिना खेलाउने रहर लाग्छ। यस्तै कथाकी सहभागी आमालाई पनि सोही रहर लागेको कुरा बताइएको छ। यहाँ पनि अस्मिताबाट छिटो बच्चा जन्मियोस् भन्ने चाहिएको छ, दबाव दिइएको छ।
- साक्ष्य ८ मा बिहे भएको एकदुई वर्ष भित्रमा पनि सन्तान जन्माउने कुनै लक्षण नदेखिएपछि, चिन्ता बढ्दै जाने, विभिन्न टिकाटिप्पणी सुरु हुने गर्दछ। यस परिवारमा पनि अस्मिताबाट सन्तान जन्मने कुनै लक्षण नदेखिएकामा चर्चा सुरु भएको छ।

- साक्ष्य ९ मा विहे भएको तीन वर्षसम्म पनि सन्तान जन्माउने कुनै लक्षण नदेखिएको तथा परिवारमा विभिन्न टीकाटिप्पणी हुन थालेपछि दुवै जना सल्लाह गरी डाक्टरकहाँ जाँचन गएका छन् ।
- साक्ष्य १० मा डाक्टरले जाँच गरेपछि पत्नीमा कुनै खोट नभएको, जन्तान जन्मने समय बाँकी नै भएको, केही समय पर्खिन भनेको कुरा आएको छ ।
- साक्ष्य ११ मा पुरुष सत्ताको स्वरूप भल्किएको छ । पतिले पत्नीलाई करबल गरेर सन्तान पाउने उपायको खोजी गर्दै विभिन्न डाक्टरकहाँ गएको सन्दर्भ प्रस्तुत छ ।
- साक्ष्य १२ मा सन्तान जन्माउनमा पति र पत्नी दुवैको बराबरी हात हुन्छ । खोट छ भने पनि कुनैमा हुन सक्छ तर हाम्रो समाजमा नारी मै खोट छ कि भनी खोजी गरिन्छ, उसैमा खोट भएको देखाइन्छ । पुरुषमा पनि कमजोरी हुन सक्छ तर यस कुरालाई पुरुष स्वीकारन तयार हुँदैन । कथामा पनि डाक्टरहरूले पतिमा खोट भएको सङ्केत गर्दछन् तर यो सुनेर ऊ जड्गिएको छ वा उसले यस कुरालाई स्वीकार गरेको छैन, यो कुरा मान्न ऊ तयार छैन ।
- साक्ष्य १३ मा एउटी समझदार नारीको अभिव्यक्ति प्रस्तुत छ । ऊ पतिलाई जँचाएर, औषधि खुवाएर ठिकठाक बनाउनमा तयार छ । उसले पतिलाई पुरुषले जस्तै दोष दिएकी छैन, सल्लाह दिएकी छ, सम्झाएकी छ ।
- साक्ष्य १४ मा पत्नीको सल्लाह र सुभावअनुसार जँचाउन गएको उसमा खोट भएको देखिएपछि ऊ छानोबाट खसेजस्तो भएको छ । उसमा भएको खोट त यहाँ बताइएको छैन तर उसमा सन्तान जन्माउन नसक्ने, उसमा कमजोरी रहेको देखिन्छ ।
- साक्ष्य १५ मा पतिको जाँच गरेपछि उसमा खोट देखाएपछि निराश बनेको पतिलाई उसकी पत्नीले सम्झाएकी छन् । पति र पत्नीको सम्बन्ध सन्तान उत्पादनका लागि मात्र नभई सुखदुःखको भोगका लागि हो । सन्तान हुँदा राम्रो नै भयो यदि भएन भने पनि किन पीर गर्नु ? जुन कुरा प्राप्त गर्न सकिँदैन त्यसको खोजीमा लाग्नु हुँदैन भनी उसले पतिलाई सम्झाएकी छन् ।
- साक्ष्य १६ मा पुरुषसत्ताको अभिव्यक्ति पाइन्छ । सबै कुरा भइन्जेल सबै ठिकै भइहाल्यो, केही कमीकमजोरी भए पत्नीलाई दोष थोपार्ने कोसिस गर्‍यो, पत्नीमा कुनै कमजोरी भएको नपाइएपछि अझ पुरुष आफैँमा कमीकमजोरी भएको प्रमाणित भएपछि अझ नारीलाई खोट देखाउन सकिन्छ कि भनी उपाय खोज्ने, निराश हुने, पत्नीले सम्झाएका हरेक शब्दले पतिले काँडाले भैं घोचेको अनुभव गरेको छ ।
- साक्ष्य १७ मा पतिले पत्नीका कुरा केही नसुनी, नमानी जसरी पनि सन्तान जन्माउन साधुसन्ध्यासीकहाँ पुगेको, तन्त्रमन्त्रको पछि लागेको छ । यहाँ पुरुषले आफ्नो कमीकमजोरीलाई लुकाउने, ढाकछोप गर्ने, जसरी पनि पुरुषत्व देखाउनै पर्ने मानसिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।
- साक्ष्य १८ मा करबल गरेर सन्तानप्राप्तिका लागि साधुसन्ध्यासीकहाँ जाने, तन्त्रमन्त्रको पछि लाग्ने कुरामा पत्नीलाई मनाएको थियो । यसपछि ऊ निकै खुसी, निकै उत्साहित भएको थियो । यता पत्नी भने एक शब्द पनि बोलेकी थिइन । उसमा पनि मातृत्वको भोक त थियो तर जसरी पनि सन्तान जन्माउने कुरा उसलाई स्वीकार्य थिएन । पतिका खुसीका लागि, परिवारको लागि ऊ साधुकहाँ गइदिने भएकी थिई ।
- साक्ष्य १९ मा पत्नीले आफ्नो कर्तव्यमा कुनै कमी नगरेको, पति-पत्नी भनेको सुखदुःखको साथी भएको र त्यही अनुसारको व्यवहार गरेको तर पतिले पत्नीप्रति कुनै चासो नराखेको, आफ्नै मात्रै इच्छामा अगाडि बढेको विषयलाई देखाएको छ ।
- साक्ष्य २० मा पतिमा पुरुष अहम् भएको, एउटा मानसिक रोगीका रूपमा चित्रित छ । यहाँ पुरुषले नारीमाथि गर्ने शोषण र दमनलाई सङ्केत गरिएको छ ।
- साक्ष्य २१ मा पतिले पत्नीको सोभो पनको फाइदा उठाएर उसलाई आफू अनुकूल प्रयोग गरेको तथा पशुवत् व्यवहार गरेको छ ।

- साक्ष्य २२ पुरुषमा आफू समाजमा सानो ठहरिउला, समाजले नामर्द भन्दा, कमजोर ठान्ला भन्ने भाव भइरहन्छ। ऊ आफू जस्तो छ त्यस्तो भन्न नचाहने, आफ्नो यथार्थ बताउन नसक्ने संस्कृति नै बनेको छ। यो संस्कृति नभएर विकृति हो। पुरुष आफ्नो यथार्थ बताउन नसक्ने विकृत मानसिकतामा रहेको अवस्था यहाँ आएको छ।
- साक्ष्य २३ मा पत्नीले आफू जीवनसँगिनी बनेर पतिको सुखदुःखको साथी बनेको, समाजले लगाएका अनेक लाञ्छनाको सामना गरेको, समाजका विभिन्न टीकाटिप्पणीलाई धर्ती बनेर सामना गरेको तथ्य प्रस्तुत छ।
- साक्ष्य २४ मा नारी जीवनको वास्तविक असली चरित्रको पाटोलाई देखाइएको छ। नारीले पतिको सिँदुरको मूल्यको अस्तित्व रक्षा गर्दै, अग्नि साक्षी राखेर गरेको पाणिग्रहणको मूल्यलाई जोगाउँदै, पतिका कमजोरीलाई ढाकेर राख्दा पनि उल्टै नारीकै कमीकमजोरी देखाउन खोज्ने तर आफ्ना कमजोरीको ढाकछोप गर्ने छुद्र मानसिकता र विकृति मनोवृत्तिलाई यहाँ देखाइएको छ।
- साक्ष्य २५ मा एउटी शिक्षित नारीको परिचय प्रस्तुत गरी ऊ अरु सामान्य नारी जस्तै पतिका शब्दजालमा लटपटिने व्यक्ति नभई उसको जाललाई नजिकबाट नियाल्ने, सम्झाउने, बुझाउने नभए त्यसको कडा प्रतिवाद गर्ने नारी पात्रको चरित्र प्रस्तुत छ।
- साक्ष्य २६ मा पिता हुन नसकेको हीनताबोधले ग्रसित पात्रको परिचय प्रस्तुत छ। आफू पराजित भएको महसुस गरी जसरी पति जित्ने पर्ने मानसिकतामा छलकपटको सहारा लिएको सन्दर्भ यसमा आएको छ।
- साक्ष्य २७ मा जसरी पनि जित्ने छलकपटमा उत्रिएको पतिका सामु साधु र भ्रारफुकमा विश्वास नहुँदा नहुँदै पनि पतिको मन राख्नका लागि पत्नी साधुकहाँ गइदिएको प्रसङ्ग प्रस्तुत छ। उनी गएको थिइन् गइदिएकी थिइन्। उनी दुई दिन गएको थिइन्।
- साक्ष्य २८ मा बारम्बार पत्नीलाई साधुकहाँ जान भनिएपछि उसले अस्वीकार गरेकी थिई। पतिले अनुनयविनय गरेर एक दिन मात्र गइदेऊ भनेपछि उनी गइदिएको सन्दर्भ प्रस्तुत छ। पचासको दशकमा नेपाली समाजमा सन्तान नभएकाहरू सन्तान प्रप्तिका लागि अस्पताल जानुको सट्टा साधुमहाराजहरूकहाँ जाने गरेको सामाजिक यथार्थलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ।
- साक्ष्य २९ मा साधुसन्ध्यासीहरू अन्धविश्वासमा रूमलिएर मन्त्र फुकेर सन्तान प्राप्त गर्ने विश्वास भएका तथा मानिसरू त्यसमा विश्वास गरेको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै अस्मिता भने यसमा विश्वास नगर्ने शिक्षित, परिवर्तनकारी सोचकी, आधुनिक युवतीको परिचय दिएको छ।
- साक्ष्य ३० मा साधुले भ्रारफुकका नाममा उसको शरीर छुने र मनोरञ्जन लिने काम मात्र गरिरहेको थियो। जुन उनलाई पटकैँ मन परेको थिएन।
- साक्ष्य ३१ मा साधुमा भएको अन्धविश्वासी विचारको प्रस्तुति रहेको छ। उसले पनि सन्तान नभएकी आइमाईलाई सबैले हेला गर्ने गरेको सामाजिक कुसंस्कारको कुरा उठाएको छ।
- साक्ष्य ३२ मा साधुले उनलाई अरक पिउन दिई उनलाई लठ्ठयाएर उनको शरीर उपभोग गर्ने दाउ हेरिरहेको थियो। उसले पतिलाई फलफूल लिन बाहिर पठाउनुको उद्देश्य पनि यही रणनीति थियो। पछि आउने विपत्तिलाई पूर्वानुमान गरेकी उनले साधुको हातमा हानी फालीदिइन् ठुलो विपत्ति टारिदिएन र आउने अरु विपत्तिको सामनाका लागि उनी तयार भइन्।
- साक्ष्य ३३ मा साधु कुकृत्यका लागि पतिलाई फलफूल लिन बाहिर पठाएर, ढोकाको चुकुल लगाएर, अरक पियाएर तयारी गरिसकेको थियो।
- साक्ष्य ३४ मा साधुको कुकृत्य पतिसामु भनेकी तर उसले भने कुनै प्रतिक्रिया जनाउँदैन। यसको मतलब यो सबै साधु र उसको योजनामा कार्य भइरहेको छ।

- साक्ष्य ३५ मा रातको क्षण प्रयुक्त भएको छ । पतिले आफ्नो पौरुष प्रमाणित गर्नका लागि, दमित इच्छा पूरा गर्नका लागि आफ्नी पत्नीलाई परपुरुषको अङ्कशायिनी बनाउन खोजेको कुरा आएको छ । यहाँ पुरुषले जसरी पनि जन्तान जन्माउन खोज्ने प्रवृत्ति तथा सन्तान प्रप्तिका लागि गरिने कर्मको उल्लेख गरिएको छ ।
- साक्ष्य ३६ मा आफ्नै पतिले उसको पौरुष प्रमाणित गर्न, दमित इच्छा पूरा गर्न, जसरी पनि जन्तान जन्माउनु पर्ने प्रवृत्ति तथा सन्तान प्रप्तिका लागि गरिने कर्म, पत्नीलाई परपुरुषको अङ्कशायिनी बनाउन पनि पछि नपर्ने पुरुष प्रवृत्तिको पत्नीले विरोध गरेकी छ, त्यस विरुद्ध सङ्घर्ष गरेकी छ, सङ्घर्ष गर्न भनेकी छ ।
- साक्ष्य ३७ मा पुरुषको प्रवृत्तिको विरोध गरिएको छ ।
- साक्ष्य ३८ मा विहानको क्षण कथामा प्रयुक्त छ ।
- साक्ष्य ३९ मा साँझको समय प्रयुक्त छ ।
- साक्ष्य ४० मा एउटी नारी आफूमाथि गरेको पुरुष अत्याचारको मात्र विरोध नभई पुरुष जातिले नारी जातिमाथि गर्ने गरेको अन्याय, अत्याचार, नारीलाई जसरी पनि प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिको विरोध गरिएको छ । नारीले गरेको यस युद्धमा आफूले जसरी पनि जित्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेकी छ ।

यसप्रकार व्यक्तिगत स्वार्थले भक्तद्वै गएको पारिवारिक सम्बन्ध र विग्रँदो पति-पत्नीको अवस्था र सन्तानमुखी मानसिकता भएको क्षण प्रस्तुत कथामा आएको छ । दिन, रात सबै क्षण कथामा प्रयुक्त छ ।

युद्ध कथामा पर्यावरणको पहिचान र विश्लेषण

तेनले पर्यावरणलाई एक महत्वपूर्ण अवधारणा मानेका छन् । साहित्यिक रचनामा विशेषतः प्रकृति र प्राकृतिक परिवेश सँगसँगै आएको हुन्छ । पर्यावरणअन्तर्गत भूगोल र जलवायु महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहने गर्दछ । यसले कुनै पनि जातिको विकासमा समेत असर पारेको हुन्छ । साहित्यमा पर्यावरणको प्रभाव रहन्छ । उनको पर्यावरण समाजको भौगोलिक संरचना र हावापानीसँग सम्बन्धित देखिन्छ । त्यसैले भौगोलिक संरचना तथा प्राकृतिक स्थिति प्रतिकूल अर्थात् हिमप्रदेशका कारण उत्तरका साहित्यमा दुःख, कष्ट, पीडा र भोकमरी पाइन्छ । त्यसैगरी दक्षिणको भौगोलिक संरचना अपेक्षाकृत अनुकूल हुनाका कारण त्यहाँको साहित्यमा खुसी, शान्ति तथा हर्षोल्लास पाइन्छ । यसप्रकार भौगोलिक वातावरणको प्रभाव साहित्यमा परेको हुन्छ । मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले ऊ प्रकृति तथा सामाजिक वातावरणबाट घेरिएको हुन्छ, भन्ने धारणा तेनको रहेको छ (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. १२८) । यसर्थ साहित्यको विश्लेषणका क्रममा बाह्य भौगोलिक पर्यावरणका साथै राजनीतिक, सामाजिक, सामाजिक र पात्रका मानसिक पर्यावरणलाई पनि कृतिको अध्ययनको आधार बनाइएको हुन्छ । यसप्रकार सामाजिक व्यवस्था र त्यसले सामाजिक व्यक्तिहरूमा पारेको प्रभाव तत्कालीन सामाजिक र मानसिक परिवेश वा पर्यावरण हुन् । युद्ध कथामा प्रस्तुत पर्यावरणगत साक्ष्यहरू र तिनको विश्लेषण निम्नअनुसार गरिएको छ :

पर्यावरणगत साक्ष्यहरू

- साक्ष्य १ ऊ हरपल, हरक्षण अशान्तिको सागरमा डुबिरहेको थियो (पृ. २२) ।
- साक्ष्य २ सन्यासी भएको कोठामा दुईतीन ओटा माटाका पालामा कपासको बत्ती बलेको हुन्थ्यो । त्यही बत्तीको मधुरो प्रकाशमा उसले हातमा अक्षता र फूल लिएर के के मन्त्र उच्चारण गर्दै बारम्बार मेरो शिरदेखि पाउसम्म उसको हात पुऱ्याउँदथ्यो । तिमी भने त्यहीँ एउटा कुनामा बसेर उसले गरेका क्रियाकलाप हेरिरहेका हुन्थ्यौ (पृ. २६) ।

- साक्ष्य ३ एक पटक त्यस साधुले मेरो पैतालामा रातो सिँदुर लाइदिएर केही मन्त्र उच्चारण गर्दै आफ्ना हातले मेरो पैतालामा मर्दन गर्न लाग्यो । उसको त्यस प्रकारको व्यवहारले क्षुब्ध भएकी मैले प्रतिरोधमा आफ्ना खुट्टा तानेर साडीले छोपेकी थिएँ अनि तिरस्कारपूर्ण नेत्रले त्यस साधुतिर हेरेकी थिएँ । सत्य भन्छु, त्यही एक क्षणमा मैले त्यस साधुको ओठको कुनाबाट फुस्कन लागेको कुटिल मुस्कान र उसको आँखामा छचल्किएको लोलुपता प्रस्ट रूपमा देखिसकेकी थिएँ (पृ. २६) ।
- साक्ष्य ४ त्यस दिन हामी त्यस साधुको डेरामा पुग्दा भ्रमक साँभ्र परिसकेको थियो । त्यो साधु उही बत्तीको मधुरो प्रकाश, धूप, अक्षता, सिँदुर र फूल लिएर हाम्रो प्रतीक्षा गरिरहेको थियो (पृ. २७) ।
- साक्ष्य ५ माटाको पालामा बत्ती बलिरहेको थियो । धूपबत्तीको बास्ना कोठामा मगमगाइरहेको थियो (पृ. २८) ।

साक्ष्यहरूको विश्लेषण

- साक्ष्य १ मा सन्तान नभएकामा निराश बनेको पति मानसिकता र डाक्टरकहाँ जँचाउदा उसैमा खोट रहेको कुरा डाक्टरले भने पछि निराश भएको निराशाको अभिव्यक्ति भएको पर्यावरण प्रस्तुत छ ।
- साक्ष्य २ मा भ्रारफुकमा लागेको सन्यासीको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उसले माटामा पालामा बत्ती बाली अक्षता र फूल लिएर मन्त्र उच्चारण गर्दै अस्मिताको शिरदेखि पाउसम्म छोएर भ्रारफुक गरेको थियो ।
- साक्ष्य ३ मा भ्रारफुकद्वारा उपचार गर्ने भनिएको साधुले अस्मिताको शरीर छोएर आनन्द लिन लागेको थियो । यो थाहा पाएर ऊ सर्तक भएकी तर साधुको अनुहारमा कुटिल मुस्कान र उसको शरीरको मादकता उनले स्पष्ट अनुमान गरेकी थिइन् ।
- साक्ष्य ४ मा साधुको डेराको पर्यावरणलाई देखाइएको छ । बत्तीको मधुरो प्रकाश, धूप, अक्षता, सिँदुर र फूल लिएर अस्मिताको प्रतीक्षा गरेको सन्दर्भ प्रस्तुत छ ।
- साक्ष्य ५ मा साधुको डेराको पर्यावरणलाई देखाइएको छ । माटाको पालामा बत्ती बलिरहेको, धूपबत्तीको बास्ना कोठामा मगमगाइरहेको छ ।

यसप्रकार तत्कालीन विषम राजनीतिक तथा सामाजिक परिवेश तथा वंसानुगत गुणका कारण यस कथाका पात्रहरूमा व्यक्तिवादी स्वार्थी स्वभावको विकास भइरहेको अवस्थालाई कथाकारले यस कथामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

निष्कर्ष

माया ठकुरीका कथामा उनी वरिपरिकै मध्यम वर्गीय परिवारका अशिक्षित, परम्परागत सोचाइ भएका, उपचारका नाममा भ्रारफुकमा विश्वास गर्ने, त्यसको प्रतिवाद गर्ने केही शिक्षित तथा विभिन्न स्वभाव र संस्कृति भएका नेपाली जातिलाई समेटेकी छन् । यस कथामा कुनै पनि पात्रको जात उल्लेख नभए पनि हिन्दू धर्म अनुरूप संस्कार सम्पन्न गरेका प्रसङ्ग तथा परम्परागत संस्कार अनुरूप कथित पुरुष वर्गले महिला वर्गमाथि, सासू वर्गले बुहारी वर्गमाथि, पतिले पत्नी माथि घृणाभाव व्यक्त गरेको सन्दर्भले तिनीह सबै नेपाली जाति हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । प्रस्तुत कथामा पति, अस्मिता, आइमाईहरू, मातापिता, साथीभाइ, नातेदार, भाइबहिनीहरू, घरकाहरू तथा इष्टमित्रहरू, सन्तानविहिन दम्पती साधु (सन्यासी) आदि पात्रले जीवनमा भोगेका विभिन्न घटनाहरू क्षणका रूपमा आएका छन् । वि.सं. २०५० को दशकको नेपाली सहरीया भनाउँदाहरूको मानसिक अवस्था तथा सन्तान उत्पादनका लागि गरिने हर्कतको त्रासदीपूर्ण र मानवता विरोधी अवस्था पनि क्षणका रूपमा आएको छ । कथामा मूलतः काठमाडौँ सहरको कुनै एउटा घरको सहरी परिवेशको चित्रण गरिएको छ । उपचारको नाममा गएको साधुको डेरा, उसको कोठाको धूपधुवारको वातावरण, पत्नीलाई कोठामा छाडी फलफूल किन्न गएको ठाउँ कथामा स्थानगत परिवेशका

रूपमा आएको छ । कथामा उल्लेखित धूप, अक्षता, सिँदुर र फूलको पर्यावरणले हिन्दु संस्कारको परिचय दिएको छ । कथामा समकालीन नेपाली समाजको विखण्डन उन्मुख पारिवारिक सम्बन्ध, स्वार्थी प्रवृत्तिलाई मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसर्थ 'युद्ध' कथामा प्रजाति, क्षण र पर्यावरण चित्रणमा कथाकार ठकुरी सचेत र सफल रहेकी छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आचार्य, नरहरि, अवस्थी, महादेव र गौतम, देवीप्रसाद (२०४८), *नेपाली कथा भाग १* (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- क्षेत्री, उदय (२०६४), *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रवहादुर राईका आख्यानको अध्ययन* (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध), त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- गुरागाई, रेणुका (२०५८), *माया ठकुरीका कथाहरू कथासङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- ठकुरी, माया (२०७४), *आमा ! जानुहोस्* (पाँ.सं.), काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- डाँगी, लोकबहादुर (२०७४), *माया ठकुरीका कथामा प्रजाति, क्षण र परिवेश* (अप्रकाशित दर्शनाचार्य तहको शोधपत्र). त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६५), *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग-१* (छै.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- दाहाल, खेमनाथ (२०५८), *आधुनिक नेपाली उपन्यासको समाजशास्त्र* (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध), त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पाठक, प्रमोद. (२०६५), *आमा जानुहोस् कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पाण्डे, भगवती (२०६७), *माया ठकुरीका कथाहरूमा प्रयुक्त नारी पात्रको अध्ययन* (स्नातकोत्तर शोधपत्र), पशुपति क्याम्पस ।
- पाण्डेय, मैनेजर (सन् १९८९), *साहित्यके समाज शास्त्रकी भूमिका*, बनारस : साहित्य अकादमी पञ्चकुला ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०६५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, सपना (२०७३), *आमा जानुहोस् कथासङ्ग्रहका नारीपात्र* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), पद्मकन्या क्याम्पस ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०४८), "भूमिका", *माया ठकुरीका कथाहरू*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- बराल, ऋषिराज (२०६३), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र* (दो.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भारद्वाज, मैथिलीप्रसाद (सन् १९८८), *पाश्चात्य काव्य शास्त्रके सिद्धान्त*. बनारस : साहित्य अकादमी ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (चौ.सं.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।